

Om Stengetens smärta

Blid av Heiko Sauter från Pixabay Om Stengetens smärta - en essä i gränslandet mellan litteratur och teologi av Lois Lindholm (Doktorand i Systematisk teologi.) Då jag nyligen lyssnade på Torigny Lindgrens inläsning av hans fantastiska och fasansfulla berättelse Ormens väg på hälleberget, slogs jag av två saker. Dels att de västerbottniska sje-ljuden som jag en gång svängde mig med, ganska lätt formades i munnen när jag sittandes i bilen för mig själv härmade Lindgrens dialekt. Dels slogs jag av parallellerna till Jobs bok i Bibeln och när jag kommit hem satte jag mig att läsa den. Fascinationen och behovet att fördjupa mig ledde mig även till att lyssna på ”Bokcirkeln” i Sveriges Radio P1 som diskuterade Lindgrens stora genombrottsroman från 1982, numera en klassiker. P1 fungerar ofta för mig som ett bildande bidrag i livet. Därför blev jag förvånad, ja smått upprörd, över hur Bokcirkelns samtal knappast rörde vid den tydliga kopplingen till Jobs bok som jag ser i Ormens väg på hälleberget. (Inte heller gjordes någon referens till att bokens titel är hämtad från Ordspråksboken.) Hur står det med kulturelitens bildning vad gäller Bibelns texter? Den tillhör ju de Stora inom världslitteraturen. Nåja, chocken gick över i en tacksamhet över att jag själv fått med mig tolkningsredskap som inte bara bidrar till andlig näring utan även litterär insikt. För andlig och litterär näring bör ses som besläktade. Två av de sätt Gud har uppenbarat sig för människan är ju genom det skrivna ordet och genom Ordet som blev kött.

Ormens väg på hälleberget är ett lysande exempel på litteratur som beskriver problem. Berättaren, Janis, växer upp i Västerbotten i en fattig familj där pengarna efterhand tryter så att arrendet inte kan betalas. Men köpmannen de arrenderar av är generös med krediten så att de kan bo kvar. Läsaren följer Janis genom barndomen, som yngling och som man, och får se vad han ser. Nämligen att krediten måste betalas på något sätt och att Janis mor Tea, sedan hans halvsyster Eva och till sist hans fru Johanna, blir tvingade att betala av krediten med sina egna kroppar. Varje år kommer ägaren och kräver sin betalning. Varje år finns inget annat val. Först heter ägaren Ol Karlisa, sedan tar sonen Karl Orsa vid och begär samma betalning. Avkomman som blir resultatet av dessa sexuella övergrepp leder till ett invecklat släktskap som till och med får Oedipus att blekna. Som läsare vill jag ropa till Lindgren: ”Det är nog nu! Gör slut på deras pinal”

När ondskan och lidandet inte tycks kunna bli större, sker det otroliga. En sommarnatt kö Karl Orsa och hans drängar för att driva ut Janis familj ur stugan, genom att i frenesi hugga ner huset bräda för bräda. Det är som att Karl Orsa behöver jämna till marken den plats där hans tyranni utövats. Janis smyger ut ur huset med sin bössa och siktar på Karl Orsa. Men innan han hinner trycka av, rasar huset och marken den står på, och aklejan som Johanna planterat vid trappen, ner i en avgrund och begraver både förövare och de oskyldiga. Det var som om ”Karl Orsa kanske till slut, vart för tung för jorden att bära”. Janis går fram till avgrunden. Han tolkar det skedda som att Gud gripit in, men vänder sig till Herren och frågar: Hur menade du Herre? Vems rättvisa skipades nu?

Vid de orden skälver jag till ” den frågan känns igen. Den går djupt i människan, även om lidandet inte alltid kan mäta sig med Janis lidande. Lindgrens berättelse avslutas vid avgrundens kant där Janis sitter med benen hängandes ut över stupet och frågan om varför Herren handlat så, dallrar i luften. De allra sista raderna citerar Job: ”Och jag skall sedan med desso mine hud omflådd varda, och skall i mitt kött få se Gud.”

Som du säkert vet kära läsare, drabbades Job, liksom Janis, av lidande lidande, på lidande. Från att ha varit en rik och i staden betrodd man, blir Job föraktad av de som i samhället räknas som avskum. Till sist sitter han i ensamhet och skrapar sina blödande sår med en lerskärva. Liksom Ormens väg på hälleberget ställs frågan om vem som bär skuld och hur skulden förhåller sig till straff, eller avbetalning, så ställs samma frågor i Jobs bok. Job själv anser sig vara rättfärdig. Tre av Jobs vänner, Elifas, Bildad och Sofar, som kommer för att sörja med och trösta Job, anser dock att han inte kan ha varit rättfärdig eftersom detta lidande drabbat honom. Jobs bok består till stor del av Jobs tal kontra vännernas tal om Gud och om hur orättfärdighet och rättfärdighet förhåller sig till lidande, straff och dom.

Den fjärde som väntat med att tala för att han är yngst av vännerna och tänkt att de äldres vishet ska få företräde, kan till sist inte hålla tyst. blir upprörd över att Job menar sig ha rätt mot Gud, och mot de tre vännerna för att de inte hittar några svar men ändå finner Job skyldig. Elihus långa tal blir inte avbrutet av Job och direkt därpå följer Herrens svar till Job, ur stormvinden. Herren ställer motfrågor till Job: ”Var fanns du när jag lade jordens grund? Vem satte dörrar för havet? Har du varit vid snöns förrådshus? Var går vägen dit där ljuset delar sig, där östanvinden breder ut sig över jorden? Har regnet någon fader, och vem fö daggens droppar? Från vilket sköte kom isen ut, och vem födde himlens rimfrost?”

Efter att Herren talat svar ”Förut hade jag hört talas om dig, men nu har jag sett dig med egna ögon. Därför tar jag tillbaka allt och ångrar mig i stoft och aska.” Därpå vänder sig Herren till de tre vännerna och tillrättavisar dem för att de i dårskap inte har talar rätt om honom. För Job drabbades av lidande inte för att han var orättfärdig. Nej, Jobs bok gör det tydligt att lidande drabbar både rättfärdig och orättfärdig. Slutligen välsignar Herren Job och ger honom dubbelt upp mot vad han tidigare hade. Han får välstånd och en ny familj. Att Job var en rättträdig man bekräftas dessutom på ett intressant sätt med kommentaren i slutraderna, att han lät sina döttrar få dela arvet efter honom, med sina bröder.

Även om Jobs bok får ett tillfredställande slut, är knapp frågor som ställts besvarade på ett lättsmält sätt. Innan jag går närmare in på människans erfarenhet av och respons på lidandet problem, låt mig ge några exempel på hur Lindgrens berättelse hämtat mycket stoff från Jobs bok, det som inom litteraturvetenskapen kallas intertextualitet.

Ormens väg på hälleberget innehåller, förutom flera andra bibelreferens parallella beskrivningar och rena citat från Jobs bok. En av katastroferna som drabbar Job ligger nära beskrivningen av den västerbottniska familjens öde. För när Jobs barn håller fest i äldste broderns hem, ”Då bröt en stark storm fram från öknens tog tag i husets fyra hörn, och det rasade samman över folket, så att de dog.”

Emellanåt använder Lindgren c Job men ger det en tvetydig betydelse. Till exempel när Janis beskriver sin förälskelse i Johanna. Hon var som en uppenbarelse för honom och under Janis berättande vävs följande citat från Job in: ”Vad är en människa att du aktar henne högt och bekymrar dig med henne? Du hemsöker henne dagliga och förföljer henne alltid.” Janis är hemsökt av tanken på Johanna och förundrad över att hon aktar honom högt. (Så tolkar åtminstone den här läsaren texten.) I Jobs bok däre är citatet en del av Jobs ångestfyllda tal inför Herren, där Job önskar sig döden och ber Herren att vända bort sin blick från honom.

Job förbannar sin födelsedag: ”Varför fick jag inte dö vid födseln, förgås när jag kom ut ur min moders liv? Var som tog emot mig, varför bröst där jag fick di? […] Eller varför blev jag inte nergrävd som ett dödfött foster, som ett barn som aldrig såg ljuset?” Detta påminner om det dödfödda barn som föds i den västerbottniska stugan, i Lindgrens roman.

Barnet som blivit till genom inavel, är missbildat. Som läsare drabbas jag av sorg över det skedda, men även en sorts lättnad. Den lilla pojken blir besparad att leva i helvetet som hans far är orsak till. Job säger om det dödfödda, nergrävda barnet: ”Där rasar inte de ogudaktiga längre, där vilar de som uttömt sin kraft. Där har alla fångar fått ro, de hör ej någon slavdrivas röst. Små och stora är där lika, och slaven är fri från sin herre.”

Ytterligare en bibelreferens finns i Janis återkomliga frågor, som bidrar till berättelsens rytm: ”Vår Herre, till vem skulle vi gå?” Den som läser Johannesevangeliet 6 kan se att Lindgren lånat Petrus ord till Jesus efter att många andra lämnat Jesus för att de inte står ut med att höra hans tal om att den som vill ha liv, måste äta hans kött och dricka hans blod.

Människans lidande leder henne till olika möjliga attityder. Antingen att ropa till Gud om hjälp eller att anklaga Gud för att vara frånvarande och överksam eller icke-existerande. En bok som på ett ypperligt sätt behandlar den senare attityden är C.S Lewis Till we have faces: a Myth retold. I berättelsen, som Lewis skrivit med inspiration från den grekiska myten om Cupid och Psyche, finns gott om lidande, och förbittring inför mötet med det. Lidandet diskuteras genom filosofins och religionens glasögon. I centrum står drottning Oruel som utifrån sina smärtsamma erfarenheter bedömer gudarna och finner dem bristfälliga. Hon anklagar gudarna för att ha tagit ifrån henne den enda person hon brydde sig om. Hennes goda och undersköna lillasyster Psyche, var som hennes egen dotter. Under deras fars regeringstid offrades Psyche till guden på berget i en religiös rit som skulle skona landet från torka. Enligt Oruel leddes Psyche att tro att hon gifte sig med en gud och bodde på den underbaraste plats, medan Oruel var övertygad om att Psyche blivit förvirrad, levde i trasor på berget och troligen dödsats av vilddjur.

På grund av sin fulhet inre smärta döljer drottning Oruel sitt ansikte för sina undersåtar. Att dölja sig själv och sitt känsloliv för andra bidrar till att hon blir en framgångsrik regent. Under hennes regeringstid kommer hon väl överens med översteprästen i templet och tillsammans förändrar de religionen till att handla mindre om blodiga offer till en kaotisk, mörk gudinna och mer om att på ett kontrollerat sätt tillgodose människors behov av religion och riter. Influerad av den grekiska filosofins logik och stoicism hamnar gudarna i skymundan både i Oruels liv och i landets politiska styre. Men djupt inom sig har Oruel inte kunnat släppa bitterheten gentemot de som tog Psyche ifrån henne, nämligen gudarna. På sin ålderdom lägger drottning Oruel fram sina anklagelser mot gudarna. När anklagelserna är uttalade inser hon att de inte ryms i en tjock bok som hon trodde, utan består av en och samma bittra tanke som hon genom livet upprepat om och om igen. Hon förs fram inför guden på berget och inför hans skönhet och majestät, tystnar hennes anklagelser. Boken slutar med en döende kvinnas penna i handen som nedtecknat: ”I ended my first book with the words No answer. I know now, Lord, why you utter no answer. You are yourself the answer. [hellip;] Long did I hate you, long did I fear you. I might…”

Teodicéproblemet, frågan om om det finns en allsmäktig och god gud när världen är full av så mycket ondska, har troligen diskuterats så länge idén om en allsmäktig och god gud funnits. Ibland skymmer onskans problem det som är varje människas erfarenhet, nämligen lidandets problem. Även om det funnes något logiskt svar på teodicéproblemet, så kvarstår ändå lidandets problem på ett påtagligt sätt för oss människor. Både Jobs bok och Till we have faces, beskriver lidandets problem på ett intrikat sätt. Människan hötter med näven åt gud, som uppenbarligen tillåter lidandet. Hon rättfärdigar sig själv och försöker hitta förklaringar, som antingen bortförklarar gud, som drottning Oruel gjorde, eller som förklarar lidandet som den individuella människans egen skuld, som Jobs vänner gjorde. Båda böckerna ger en upplösning där diskussionen om onskans problem tystnar. Inte för att problemet är enkelt, utan därför att människan möter Gud ansikte mot ansikte, blir perspektivet omkullkastat.

När människan hötter med näven mot himlen frågar sig ”Var är du Herre?”, ”Vems rättvisa skipades nu?” Då svarar Herren med att ställa motfrågor: ”Var var du människa, när jag spände upp himlavalvet och placerade solen i sin bana? Var är du människa, när jag migranter i tusentals drunknar på Medelhavet? Var är du människa, när palmskogarna breder ut sig och Amazonas mångfaldighet utarmas? Var var du människa, när den gamla människan låg döende i ensamhet och ångest, fastän dödsrunan i tidningen meddelade att hon somnat in lugnt och stilla? Var är du människa, när våldet regerar hemmen och mina barn plågas?” Eller som det ställe i Jobs bok som på ett oväntat sätt grep tag i mig: ”Vet du tiden när stengetterna skall föda, vakar du över när hindarna ska kalva? Räkna du månaderna de går dräktiga, vet du tiden när de ska föda, när de sig ner och föder fram sina foster och gör sig fria från födslosmärta?”

Stengeten lever under en stor del av livet på höga altituder, ovanför skogsgränsen. Få människor ser henne. De som söker upp henne gör det främst för att de vill fälla henne och njuta hennes goda kött. Men Herren ser hennes födslosmärta. Om så är fallet, ser han kanske också min smärta? Även jag har i min ungdom varit födslovåndor, två gånger, känt hur döden nosade mig i nacken och jag var nära att ge upp. Inte visste jag att jag hade så mycket gemensamt med en Stenget! Ändå är födslovåndorna inte den svåraste smärtan. För den smärtan ledde fram till två efterlängtat barn, som efter år av barnlöshet välsignat vårt hem. Annan smärta är svårare att leva med. Det gnagande tvivlet på mig själv, på Gud, på att livet har en mening. De bittra erfarenheterna som jag önskar hade varit mindre dyrköpta. Skammen och ångern över mina misslyckanden och besvikelsen över andras. Stengeten känner inte den sortens smärta, men Herren har sagt att han vandrat på djupets botten. Kanske även då i mitt inres avgrundsdjup?

Talet om lidandets problem är intimt sammankopplat med smärta, skuld och skam. Rättfärdighet och orättfärdighet. Rättvisa och dom. Vi pratar gärna om rättvisa, men vem pratar om Domen? Många av våra gamla kyrkobyggnader bär målningar som presenterar bilder av Domens dag, den stora och fruktansvärda. Lindgrens berättelse utspelar sig under andra halvan av 1800-talet och det är troligt att Janis bar de bilderna med sig. Men idag är ”Domens dag” inget populärt samtalsämne, faktum är att jag bedömer det som nästintill icke-existerande, även bland kristna. Inte så konstigt kan tyckas, vi människor skyr ju det obekväma. Men utifrån de texter som här diskuteras, krävs det någon reflektion kring domen. Och som så ofta vad gäller ett svårgräpbar ämne, erbjuder C.S. Lewis reflektion en klagörande nyckel. Så också vad gäller ”Domen”, som han behandlar i den nätta boken Reflections on the Psalms.

Lewis påpekar skillnaderna mellan den kristna och den judiska synen på domen. Han menar att kristna lägger tyngdpunkten vid att individen ber om nåd inför Guds ansikte för att hon felat inför den gudomliga, ouppnåeliga standarden om syndfrihet, medan judarna i Bibelns äldre texter ropade till Gud om rättvisa istället för orättvisa. Lewis menar att kristna, med rätta, framhåller bilden av Gud som domare över människans synd och att alla människor sitter i samma båt. Därför måste vi sätta vårt hopp till Kristus och inte vår egen godhet. Men, tillägger Lewis, den judiska synen på domen kompletterar den kristna då den understryker att vi inte bara felar utifrån en gudomlig standard utan även utifrån en mänsklig standard, och att även om människor kan förlåta varandra så glömmar de inte när de blivit orättvist behandlade. Rättvisa i mellanmänskliga relationer

behöver skipas och många av de judiska skrifterna innehåller böner till Gud om behovet av rättvisa. Jag finner Lewis om de kompletterande sätten att se på Guds dom både upplysande och välgörande, eftersom skuld och dom inte bara är en individs problem, utan även gruppens och samhällets problem. Människor har väl i alla tider behövt rättvisa domar. I vårt skyddade samhälle i det rika Nord har det stora flertalet av oss väldigt lite erfarenhet av vad det innebär att leva under ständig orättvisa. Men stora delar av världens befolkning vet vad det innebär att det inte finns rättvisa domare, utan snarare korruption. Många lever under den ojämna fördelningen av jordens resurser och vet vad det innebär att ständigt bli betraktade som andra klassens människor. Senast häromdagen hörde jag Sveriges Radios Afrikakorrespondent Samuel Larsson, berätta att två franska forskare kommit med förslaget att ett nytt vaccin mot coronaviruset skulle testas på befolkningen i Afrika. Något som kan tyckas bekräfta att en kolonial världsbild inte alls hör till det förgångna! Trots att många av oss lever i en skyddad verkstad, så pratar vi mycket om mänskliga rättigheter och om rättvisa. I ljuset av det finns anledning att läsa Bibeln och specifikt att närma sig talet om Domen och begrunda vad detta innebär både för mig som förfördelad, men även för mig som förödmjukad. Vilket hopp och vilken fruktan som en sådan begrundan kan framkalla! Ett stort problem för dagens kategoriseringsbenägna människor, är svårigheten att leva med paradoxer och att hålla två, till synes motsägelsefulla, tankar i huvudet på samma gång. Simul justus et peccator (Samtidigt syndare och rättfärdig), var det någon som sa. Att Gud är kärleksfull och samtidigt fruktansvärd att skåda. Att jag lilla människa är som en mask, som ett grässtrå som finns till för en stund, men sedan vissnar och dör. Samtidigt har jag blivit skapad nästan till ett gudaväsen. Jag finner livet ständigt fullt av paradoxer. Kanske det är därför som Lindgrens bok, som Jobs bok och Lewis bok, har sådan dragningskraft? För de ger inte enkla förklaringar, utan presenterar människans inre kamp och de obesvarade frågorna på just ett så komplext sätt som min erfarenhet av livet är. Allt var minsann inte bättre förr, (jag är synnerligen tacksam att leva i en tid när vetenskapliga framsteg ger mig bättre hälsa och mer välstånd), men något har gått förlorat när vi människor tror att allt kan förklaras och kategoriseras. Att leva i paradoxer tycks synnerligen omodernt. (För en intressant diskussion kring hur vi hamnat här, se Jonna Bornemarks bok *Det omätbaras renässans: En uppgörelse med pedanternas världsherravälde*.) Livet som paradox, verkar ha varit Lindgrens signum. Inte bara som ett författartekniskt grepp, utan som en livshållning. I ett avsnitt av Sveriges Radios ”Teologiska rummet” visar det sig att det finns delar av kultureliten, i detta fall teologen Jayne Svenungsson och författaren John Sjögren, som förstår Lindgrens närhet till Bibelns texter. De menar att Lindgrens förståelse av livet som paradox inte ska tolkas som cynism. Tvärtom påpekar Svenungsson att Lindgren värjde sig mot cynism och alla former av fatalism och snarare betraktade paradoxer som avgörande för att förstå livet. I Ormens väg på hälleberget möter läsaren inte bara det fasansfulla. Berättelsen erbjuder många ironiska och burleska beskrivningar av livet och människan. Flera formuleringar gjorde att denna läsare brast ut i högt skratt flera gånger. Lindgrens författarskap lyfter också musiken som ett nådemedel till människan. I Ormens väg på hälleberget är musiken central genom de kvinnors musikalitet som tillika är de kvinnors som utnyttjas och offerar sig för familjens överlevnad. Nåden existerar parallellt med ondskan. Jag kan inte lova att jag aldrig mer kommer att hötta med näven åt Gud. Men efter att ha insupit dessa smärtsamma och intrikata texter, känner jag mer förståelse och ödmjukhet inför det svåra och oförklarliga. Det är rimligt att anta att jag, liksom Job och drottning Oruel, inför gudomens ansikte skulle falla platt till marken och att mina frågor skulle tystna. Dessutom, om världens Herre vet om stengetens smärta, då känner jag en trygghet inför mötet med min egen smärta. Om världens Herre är sådan, och samtidigt är Domare över alla rättfärdiga och orättfärdiga, så tar det visserligen inte bort lidande och rädsla, men det ger hopp om kommande helande och att rättvisa ska skipas. Då kommer Karl Orsa att dömas och Johanna och barnen få upprättelse. Då kommer skapelsen som suckar i vända över sina plågor, att bli upprättad. Då kommer alla de som nu ligger på Medelhavets botten också att få upprättelse. Jag blandas av hopp och tröst inför detta stora. Men också förfäran. För: ”Var var du människa?” Liksom för Job blir det enda jag då kan göra att be om nåd och förlåtelse och upprättelse och ”ta tillbaka allt och ångra mig i stoft och aska.” För tro att jag kan spegla mig i Stengetens smärta och finna tröst däri, så ligger en enorm skillnad mellan oss båda. För jag bär ansvar. Men det som, utifrån en kristens synvinkel, borde ställas i centrum i fråga om lidandets problem, är väl det faktum att Gud själv inte skydde lidandet? För om något är en paradox så är det väl detta: att Gud blev människa, levde ett liv som vårt och därmed vet vad det är att vara människa. Hans lidande syftade till att övervinna ondskan och att rädda världen ur dess grepp. Därför erfar människan nu det paradoxala tillstånd som består i ett ”redan här – men ännu inte”. Eller som det även stavas: Längtan. Tidigare publicerad i "INGÅNG" Johannelunds teologiska skriftserie nr 1/2020 Årgång 26 Källhänvisningar ”Bokcirkeln” i Sveriges Radio P1. (Sändes i mars-april 2020.) *Det omätbaras renässans: En uppgörelse med pedanternas världsherravälde* - Jonna Bornemark ”Hummelhonung, pölsa och teologi i Torgny Lindgrens litterära värld.” i ”Teologiska rummet” i Sveriges Radio P1. (Sändes 22 april 2018.) *Jobs bok – Bibeln Ormens väg på hälleberget –* Torgny Lindgren (Finns att lyssna på i SR play till april 2021.) *Reflections on the Psalms – C.S Lewis Till we have faces: a Myth retold – C.S Lewis* (På svenska: *Det rätta ansiktet : en myt i ny klädnad*) ”Var är ilskan mot örtteet som påstås bota corona?” - Samuel Larssons utrikeskrönika i P1 (Sändes 13 maj 2020.)